

ҲОЛАТ ФЕЪЛИ АСОСЛИ ГАПЛАРНИНГ АДРЕСАТ ВАЛЕНТЛИГИ

Равшанхўжа Расулов

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти профессори

Равшан Икромов

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти доценти

АННОТАЦИЯ

Адресат валентлигини ифодаловчи сўз агенс ҳолати қаратилган объектни англатади. Аниғи, у – адресат синтактик конструкцияларда ўзига қаратилган агенс ҳолатини бевосита қабул қилувчи бўлиб келади. Демак, адресат агенс ҳолатининг ўзига қаратилишига нисбатан объект, аммо қабул қилувчи сифатида субъектдир. Аммо бу субъект ҳолатнинг бажарувчиси эмас. Фақат қабул қилувчи субъектлиги билан фарқланади. Таъкидлаш лозимки, адресат бевосита адресантни талаб қилади. Чунки адресат мантиқан адресант билан боғланади. Адресантнинг адресатга нисбатан жўнатувчи эканлиги эса аксиомадир. Ўзбек тилидаги «ижро» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари адресат валентлигига эгалиги билан ажралиб туради.

Калит сўзлар: ҳолат феъли, агенс, адресат, адресант, датив.

ABSTRACT

The word denoting the addressee valence refers to the object to which the state of the agent is directed. Clearly, it is the addressee who is the direct receiver of the state of the self-directed agent in the syntactic constructions. Hence, the recipient is the object in relation to the orientation of the agent state to itself, but the subject as the receiver. But this subject is not an execution of the situation. It differs only in the subjectivity of the recipient.

It should be noted that the addressee requires a direct addresser. Because the addressee is logically connected to the addresser. It is an axiom that the addressee is the sender in relation to the receiver. In the Uzbek language, the verbs «execution» and «physiological» are distinguished by the fact that they have the additive valence.

Keywords: state verb, agent, addressee, addresser, directive.

КИРИШ

Агенсининг адресант характери кесими ҳолат феълли гап конструкциясидан, ҳолат феъллининг адресат семантик валентлигига эгаллигидан, адресатнинг адресантни талаб қилишидан, адресат ва адресантнинг эса оппозициядалигидан, уларнинг диалектик муносабатидан келиб чиқади.

Ҳолат феълларининг адресат валентлигини реаллаштирувчи сўзлар шахс маъносини ифодалаб, жўналиш келишиги форманти билан шаклланади. Датив агенс ҳолати қаратилган объектни адресат объектга ўтишини, ўзгаришини тўла таъминлайди. Адресатнинг асосан от+га, баъзан олмош+га қолипдаги нутқ бирликларида қайд этилиши унинг асосий морфологик белгисидир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Адресат [1] валентлигини қайд этувчи сўз ҳолат феъллари маъноларининг доимий бўлмаган қатнашувчисини (актантини) ифодалаб, семантик – грамматик хусусиятларига кўра ажралиб туради. У агенс ҳолати қаратилган объектни (предметни) англатади [2]. Аниқроғи у (адресат) синтактик бирликларда ўзига қаратилган агенс ҳолатини бевосита қабул қилувчи бўлиб келади. Кўринадики, адресат агенс ҳолатининг ўзига қаратилишига нисбатан объект, аммо қабул қилувчи сифатида субъектдир. Демак, адресат агенс ҳолати йўлланган субъект ҳамдир [3]. Аммо бу субъект ҳолатнинг агенс типидagi субъектдан шу ҳолатнинг бажарувчиси эмас, фақат қабул қилувчи субъектлиги билан фарқланадики, ушбу дифференциация агенс ва адресат терминларида ҳам яққол ифодаланиб туради.

НАТИЖАЛАР

Юқорида айтилганлардан адресатнинг агенсга нисбатан иккиламчи, фақат қабул қилувчи актантлиги келиб чиқади. Чунки адресатнинг қабул қилувчи сифатидаги фаоллиги агенс актанти бажарган ҳолатнинг юз беришига, ўзига йўналишига кўра содир бўлади. Шунга кўра адресат бевосита адресант оппозициясини талаб қилади. Чунки адресат мантиқан адресант билан боғланади. Адресантнинг адресатга нисбатан жўнатувчи эканлиги эса аксиомадир. Демак, адресатнинг бўлиши учун адресант бўлиши ва, аксинча, адресантнинг бўлиши учун адресатнинг бўлиши мантиқан шарт. Улар диалектик бирликда, боғлиқликда бўлади. Бинобарин, маъно жиҳатдан адресатга эга бўлган *ўқталмоқ*, *сақламоқ*, *ишшаймоқ* каби ҳолат феълларида агенс ҳолатнинг фақат

базарувчисигина эмас, балки шу ҳолатни адресатга йўналтирувчи – адресант ҳам бўлади.

Агенсинг адресант характери кесими ҳолат феъли гап конструкциясидан, ҳолат феълининг адресат семантик валентлигига ҳам эгалигидан, адресатнинг адресантни талаб қилишидан, адресат ва адресантнинг эса оппозициядалигидан, уларнинг диалектик муносабатидан келиб чиқади. Аниги, адресат ва адресант муносабатида ҳам, уларнинг синтактик конструкцияларда намоён бўлишида ҳам ҳолат феълининг асосий, марказий роли, ушбу актантларни ўзида бевосита ифода қилиш [4] имконияти ўлчов бўлади.

МУҲОКАМА

Ҳолат феълларининг адресат валентлигини реаллаштирувчи сўзлар шахс маъносини ифодалайди. Шунга кўра адресат ўзига йўналган агенс ҳолатини кўриш орқали қабул қилади. Бу жараён дистант ҳолда юз беради. Адресат томонидан ҳолатни қабул қилиш вақтида адресатнинг агенс (адресант) ҳолатига бўлган муносабати ҳам кечади. Бу муносабатнинг салбий ёки ижобий бўлиши гапнинг мазмун жиҳатидан, ҳолат феъли маъносидан, адресат ва адресант «ҳамкорлигидан»- коммуникатив жараёндан англашилиб туради. Ҳолат феъллари адресатининг адресант позициясида ҳам шахс кузатилади.

Ҳолат феъллари адресатида йўналишни қабул қилиш жараёни ҳаракат ва нутқ феъллари адресатидагига нисбатан мавҳумроқ содир бўлади. Бу ҳолат феълларининг «ҳолат» архисемасига эгалиги, ҳолатнинг эса ҳаракат, нутқ, кўриш, эшитиш кабиларга нисбатан мавҳумлиги билан боғлиқдир. Шунингдек, феъл маъносидаги агенс ҳолатининг адресатга қаратилиши, ҳолат маъноли лексемаларда мавҳумроқ бўлиши ҳолатнинг ҳаракатга нисбатан пассивлигидан – ундаги «ҳаракат» аниқ кўзга ташланмаслигидан, ташқи яққол ифодага эга эмаслигидан келиб чиқади. Шунга қарамасдан ҳолат феълларида адресат семантик характерда бўлиб, нисбатан мавҳумроқ воқелашади. Аммо ўтимли ҳолат феълларидаги адресат актанти ўтимсиз ҳолат феълларидаги адресат актантга нисбатан реалроқ бўлади. Чунки ўтимли ҳолат феъли муайян объектдаги ҳолатни ифодалайди, яъни у объектни кўрсатувчи семага ҳам эга бўлади. Бу объект эса субъект таомонидан бевосита муайян шахсга (адресатга) йўналади. Қиёсланг: *ўқталмоқ, сақламоқ, тўрсаймоқ...*

Юқорида айтилган фикрлар адресат актантининг қабул қилувчи моҳияти, агенс ҳолатининг унга қаратилиши

тушунчаси, қиёсланган ҳолат феълларининг адресатини қайд этувчи сўзнинг жўналиш келишиги (датов)да [5], келишикли бошқарувда бўлишини аниқ ифодалаб туради. Ҳақиқатан, ўзбек тилидаги ҳолат феъллари адресати реализаторининг формал-семантик шаклланишида –га форманти типик саналади. Чунки бу қўшимчанинг асосий вазифаси адресат тушунчасини ифодалашдир. Бошқача айтганда, жўналиш келишигидаги бошқарилувчи сўз (от) ҳолат қаратилган предметни ифода этади [6], яъни жўналиш келишиги адресат реализаторини синтактик шакллантиради, от ва феъл маъноларини боғловчи ифода беради. Шунга кўра феъл бошқарувчи сўз бирикмаси тузилади. Жўналиш келишиги агенс ҳолати қаратилган объектни адресат объектга ўтишини, ўзгаришини тўла таъминлайди. Демак, жўналиш келишиги шу келишикдаги отдан англашилган предметнинг агенс ҳолати қаратилган субъект характеридаги объект эканлигини ифодалайди. Адресатнинг асосан от+га, баъзан олмош+га қолипидаги нутқ бирликларида қайд этилиши унинг асосий морфологик белгисидир. Адресатни реаллаштирувчи сўз воситали тўлдирувчи бўлади, тўлдирувчили бирикмани ҳосил қилади.

Ўзбек тилидаги «ижро» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари адресат валентлигига эгаллиги билан ажралиб туради.

Ўқталмоқ «ижро», *ишшаймоқ*, *тўрсаймоқ*, *бўзраймоқ* «физиологик» интеграл семали ҳолат феълларининг шахсдан иборат адресати отда ифодаланади. Ҳолат феълли бирикма компонентларининг ўзаро боғланиши учун «шахс» семаси классема вазифасини ўтайди. Масалан: *Баланд зинапоя устида ўттиз чоғлиқ солдат милтиқларини оломонга ўқталди* (М.Исмоилий). *Сергей душманга наган ўқталди* (Ҳ.Ғулом). *Умри Умидга совуқ ишшайди* (Ҳ.Назир).

Ўқталмоқ феъли ўтимлилиги сабабли ўзига хос хусусиятга эгадир. Ушбу сўз маъносида ифода топган ҳолат бир вақтнинг ўзида иккита объектга: қурол ва шахсга йўналади. Қиёсланг: *Улар милтиқларини оломонга ўқталди* (М.Исмоилий). *Сергей душманга наган ўқталди* (Ҳ.Ғулом). Демак, агенс ҳолати объектга (қуролга) йўналибгина қолмасдан, балки унга ўтган, уни «эгаллаган», ҳаракатга келтирган. Бунда агенс билан қурол (объект) орасидаги алоқа, боғланиш контакт ҳолда, ажралмас бўлади. Бу ҳолда биринчи объект агенснинг бевосита таъсирида бўлади, унга бутунлай «бўйсунди». У агенс хоҳлаган ҳолатга ўтади. Агенс ҳолати қаратилган иккинчи объект эса адресат объект бўлиб, у агенс томонидан «...бевосита таъсирга учрамайди, фақат адресат ҳисобланади» [7].

Иккинчи объект биринчи объектга нисбатан «эркинлиги», нисбий мустақиллиги билан характерланади. У адресатлигига кўра биринчи, яъни объект актантидан – ҳолат бевосита ўтган предметдан фарқ қилади. Шунингдек, адресат актанти фақат шахс бўлиши билан ҳам объект актантидан фарқланади.

Бўзраймоқ ҳолат феълининг отда реаллашган адресати (шахс) изоҳловчи билан келади. Бу нутқ бирлиги ҳолат феъли билан контакт позицияда келиб, объектли бирикмани тузишига – адресат муносабатини англантишига кўра жўналиш келишиги билан шаклланади. Масалан: *Ўқтам уйқудан чўчиб Салим полвонга бўзрайди* (Ҳ.Назир).

Сақланмоқ «ижро» интеграл семали ҳолат феълининг адресати (шахс) баъзан кишилиқ олмошида ҳам кузатилади. Бунда сақламоқ феълининг адресати жонлантирилган (персонификация) предмет ҳолати қаратилган шахс бўлади. Қиёсланг: *Шеърим ...менга меҳрини сақлаган* (Б.Бойқобилов). Яна мисол: *Улуғ шоир ноёб китобларни шогирдларига сақлади* (Альманах).

Тўрсаймоқ «физиологик» интеграл семали ҳолат феълининг адресати (шахс) сонда ифодаланади. У (сон) «такрорланиб, отлашади ва келишиқ формасини олиб, кимга (кимларга –Р.Р.) сўроғига жавоб бўлиб, тўлдирувчи вазифасида келади» [8]. Бунда у агенс ҳолати қаратилган бир нечта шахсни англатади. Шуниси характерлики, бу ҳолда юқорида қайд этилган гап конструкцияларидаги адресатдан фарқли адресант ҳам, адресат ҳам агенсининг ўзи бўлади. Бирдан ортиқ агенслар муайян жисмоний жараён ҳолатида бўлади. Бу ҳолат уларнинг бир – бирига қаратилади. Юқорида фикр юритилган типлардан фарқли бу турда адресант ҳам бошқа-бошқа, алоҳида бўлмайди. У жамланган, «бириккан» бўлиши билан ажралиб туради. Бир нечта агенс актанти орасидаги ўзаро муносабат адресат акт сифатида кузатилади. Демак, бу ҳолда адресант характеридаги агенс айна вақтда адресат эканлиги билан коммуникацияда фаол бўлади. Қиёсланг: *Улар анча вақтгача бир-бирларига тўрсайишди* («Санъат»).

Адресат актантига кўра ўзаро умумий бўлган: *ўқталмоқ, сақламоқ* «ижро», *ишшаймоқ, бўзраймоқ, тўрсаймоқ* «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари тобе алоқага – бошқарувнинг характерида кўра ўзаро ажралиб туради. Аниқроғи, қайд этилган ҳолат феълларидан ўқталмоқ лексемаси гап конструкцияларида препозитив компоненти билан кучли бошқарув муносабатида бўлади. Яна қиёсланг: *У болага найза ўқталди* (Ўзбек халқ эртақ.).

Сақламоқ, ишшаймоқ, бўзраймоқ ва тўрсаймоқ феъллари эса аввалгисидан фарқли бирикма конструкцияларида тобе компоненти билан кучсиз бошқарув муносабатига киришади. Яна қиёсланг: *Юрак меҳримни сенга сақладим* (Саодат). *У сувоқчига қараб бўзрайди* (Ўзбек халқ эртак.).

Демак, адресат валентлиги оид ҳолат феъллари тобе (бошқарув) алоқанинг ҳар икки турига эгалигига кўра локалис валентлигига эга ҳолат феъллари билан ўхшашдир.

ХУЛОСА

1) адресат феъл маъносида ифодаланган агенс ҳолати йўналган, қаратилган объект бўлади. У агенс ҳолатини бевосита қабул қилувчи ҳисобланади. Адресатда агенс ҳолатига нисбатан бирор субъектив муносабатнинг кечиши, бу муносабат қай даражада бўлмасин, мантиқий асосга эгадир;

2) адресат агенс ҳолатининг ўзига қаратилишига нисбатан объект, аммо қабул қилувчи сифатида субъектдир. Адресатнинг қабул қилувчи фаоллиги агенс бажарган ҳолатнинг юз беришига, ўзига қаратилишига кўра содир бўлади. Шунга кўра адресат бевосита адресантни талаб қилади. Адресат мантиқан адресант билан боғланади;

3) адресат валентлигига эга ҳолат феълларида агенс ҳолатнинг фақат бажарувчисигина эмас, балки шу ҳолатни адресатга йўналтирувчи – адресант ҳам бўлади. Агенснинг адресант характери кесими ҳолат феълли гап конструкциясидан, ҳолат феъли маъносининг адресатга ҳам эгалигидан, адресатнинг адресантни талаб қилишидан, адресат ва адресант актантларининг эса ўзаро оппозициядалигидан, уларнинг диалектик бирлигидан келиб чиқади;

4) ҳолат феълларининг адресат валентлигини реаллаштирувчи сўзлар шахс маъносига эга бўлади. Адресат агенс ҳолатини кўриш орқали қабул қилади; 5) ҳолат феълларининг адресат валентлигини реаллаштирувчи сўзнинг шаклланишида жўналиш келишиги қўшимчаси типик саналади. Адресатнинг асосан от+га, баъзан олмош+га қолипдаги сўзларда қайд этилиши унинг доимий морфологик белгисидир;

б) ўзбек тилидаги «ижро» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари гап конструкциясида препозитив компоненти билан кучли бошқарув, «ижро» ва «физиологик» интеграл семали ҳолат феъллари эса тобе компоненти билан кучсиз бошқарув муносабатида бўлади.

REFERENCES

1. Адресат термини «қабул қилувчи» маъносини беради. Қаранг: Апресян Ю.Д.Лексическая семантика, М. 1979. Стр – 127. Кучкартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке, Тошкент, 1977. Стр – 91; Люстрова Л.И.Дерягин В.Я.Друзьям русского языка. М., 1982. Стр – 93-94.
2. Яна қаранг: Кононов А.Н.Грамматика современного узбекского литературного языка, М-Л., 1960. Стр – 96. Фуломов А.Ф., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент., 1965. 125-бет. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М.А, Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Ҳ.Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент., 1980. 236-бет. Ўзбек тили грамматикаси,1, Тошкент., 1975. 238-бет. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент., 1975. 133-бет. Решетова Л.В. Категория падежа в языках разных систем. Ташкент, 1982. Стр – 95.
3. Қаранг:Апресян Ю.Д.Лексическая семантика, Стр – 127.
4. Яна қаранг: Коклянова А.А. Глагольные словосочетания в узбекском языке. В.кн.: Исследования по синтаксису тюркских языков. М., 1962. Стр – 77; Тикеев Д.С. Структурные типы словосочетания в современном башкирском языке. АКД. –Уфа, 1975. Стр – 25.
5. Яна қаранг: Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса, М., 1982. Стр – 44.
6. Русская грамматика, II, М., 1980. Стр – 26.
7. Решетова Л.В. Категория падежа в языках разных систем, Стр – 96.
8. Ўзбек тили грамматикаси, 1, 241-бет.

